



Glavni urednik
Zoran Hamović

Uređivački odbor
Boris Begović
Smilja Marjanović Dušanić (*urednica*)
Vojin Nedeljković
Vojislav Pavlović
Aleksandar Palavestra
Danica Popović
Aleksandar Z. Savić

Likovni urednik
Milena Lakićević

© Clio, 2018. Sva prava za izdanje na srpskom jeziku zadržana.
Ova publikacija, u celini ili delovima, ne sme se umnožavati, prešampavati, pohranjivati u memoriju kompjutera ili na bilo koji način prenositi – elektronski, mehanički, fotokopiranjem, snimanjem ili na drugi način – niti može na bilo koji način ili bilo kojim sredstvima biti distribuirana bez odobrenja izdavača.



Objavlivanje ove knjige podržalo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Veljko Vujačić

Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji

**Dublji uzroci raspada
Sovjetskog Saveza i Jugoslavije**

Preveo sa engleskog

Borislav R. Radović



Za Fridu i Danila

Sadržaj

Zahvalnice	13
Uvod.....	17
1. Rusi i Srbi u raspadu Sovjetskog Saveza i Jugoslavije: osnove poređenja i alternativnih objašnjenja.....	29
1. Komunistička nacionalna politika u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji.....	29
2. Sporni događaji, politički proces i zagonetka različitih ishoda.....	36
3. Objašnjenja različitih ishoda u Rusiji i Srbiji	47
4. Metodološka razmatranja	63
2. Države, nacije i nacionalizam: jedno veberovsko viđenje	76
1. Maks Veber o nacijama, nacionalizmu i imperijalizmu.....	76
2. Etnički pokretački mitovi i emocionalna privlačnost nacionalizma	94
3. Relativna zaostalost, intelektualna mobilizacija i resantiman: difuzija nacionalizma od predvodničkih do pratećih društava	105
4. Građanske, etničke i državne definicije nacije	118
Zaključak.....	129
3. Imperija, država i nacija u Rusiji i Srbiji	131
Prvi deo	
<i>Rosija</i> ili Sveta <i>Rus</i>? Država i nacija u imperijalnoj Rusiji.....	132

1. Imperijalni patrimonijalizam i slika dvojne Rusije	132
2. Nacionalizam protiv države: od Svete Rusije do <i>naroda</i>	143
3. Imperijalni, etnički i građanski nacionalizam: tri odgovora na jaz između države i društva u poznj imperijalnoj Rusiji.....	154
Drugi deo	
Srbija: izgradnja nacije kao herojski epos	163
1. Srbi u Osmanskoj i Habzburškoj imperiji.....	163
2. Priča o Kosovu: rađanje srpskog nacionalnog mita	171
3. Vladar ili narod? Relativna zaostalost, intelektualna mobilizacija i kult naroda kod liberala, socijalista i populista	180
4. Sveti mučenici na oltaru crkve i nacije: vrhunac izgradnje nacije u Srbiji.....	193
Zaključak: poređenje nasleđa izgradnje nacije i države u Rusiji i Srbiji.....	198
 4. Komunizam i nacionalizam:	
Rusi i Srbi u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji	203
Prvi deo	
Od boljševičke Rus do sovjetske Rosije.....	204
1. Oktobarska revolucija i ruski nacionalizam	204
2. Lenjinistička nacionalna politika: borba protiv velikoruskog šovinizma	216
3. Proleter protiv seljaka: socijalizam u jednoj zemlji i rađanje sovjet- skog ruskog identiteta.....	221
4. Staljinova sovjetsko-ruska autokratija i Veliki otadžbinski rat.....	234
5. Staljinističko nasleđe i ruska nacija	244
Drugi deo	
Između nacije i države: Srbija i Srbi u jugoslovenskoj državi.....	248
1. Srbija, Hrvatska i jugoslovenstvo pre ujedinjenja	248
2. Srbi i Srbija u međuratnoj Jugoslaviji	254
3. Etnički nacionalizam u jugoslovenskom građanskom ratu.....	268
4. Partizanski heroji na oltaru otadžbine: od napada na velikosrpsku hegemoniju do ponovnog stvaranja nacionalnog mita	276
5. Komunistički federalizam i srpsko nacionalno pitanje.....	291

5. Nacija kao zajednica združenih sećanja i zajedničke političke sudbine: Rusi i Srbi u književnim narativima.....	301
1. Otopljanje u ruskoj književnosti: nacija i pojedinac kao žrtve države	303
2. Uzaludnost kolektivnog žrtvovanja? Srbi kao žrtve jugoslovenskih iluzija	323
Zaključak	345
Postskript.....	365
Dodatak	381

Kad se kaže da je država najveći i krajnji princip u svetu, to je potpuno tačno, pod uslovom da je pravilno shvaćeno. Država je najveća organizacija moći na svetu; ona ima vlast nad životom i smrću... Antiteza i greška je u tome što se takve diskusije isključivo bave državom, a ne uzimaju u obzir naciju.

Maks Veber

Dvadeseti vek je toliko obuzet panikom zbog nacionalističkih i rasističkih stremljenja da se s mukom trudi da ogroman vremenski jaz popuni proizvodnom statistikom ili nazivima nekoliko političko-ekonomskih sistema; u međuvremenu, napustio je istraživanje finog tkanja nastajanja, gde se nijedna nit ne sme zanemariti – čak ni ideje zaboravljenih ruskih sekti. Ono što naoko zauvek nestaje je, u stvari, neprimetno izmenjeno.

Česlav Miloš

Narod pamti i prepričava ono što može da shvati i što uspe da pretvori u legendu.

Ivo Andrić

Zahvalnice

1

Rad na ovoj knjizi zahtevao je mnogo više godina nego što sam isprva očekivao. Tokom istraživanja i pisanja nakupio sam toliko dugova da ih se teško svih i prisetiti. Prvo bih želeo da pomenem one koji više nisu s nama. Aljoša Mimica s Beogradskog univerziteta je bio moj prvi profesor sociologije. Upečatljiv predavač, vrstan prevodilac i izučavalac Dirke-movog dela tokom čitavog svog života, Mimica je bio evropski humanista u najboljem smislu tog izraza. Preneo mi je trajnu ljubav za klasike sociologije i mogu samo da se nadam da će nešto od nje biti očigledno čitaocu ove knjige. Viktor Zaslavski je bio *začetnik* proučavanja „društava sovjetskog tipa“, što je izraz koji je, koliko je meni poznato, on skovao. Kao što će čitalac ove knjige i sam uvideti, njegov naučni rad na nehotičnim posledicama sovjetske nacionalne politike izmenio je i moje viđenje jugoslovenskog nacionalnog pitanja. Ali, kao što će se složiti svako ko je Viktora poznavao, on je pre svega bio veliki ruski jevrejski intelektualac čija su interesovanja i profesionalna iskustva pokrivala ogroman broj područja, od inženjerstva do umetnosti, od sociologije do književnosti. Od njega sam izuzetno mnogo naučio, ali upravo su ga njegov humor, toplina i ljubaznost činili mojim „velikim ruskim ujakom“ i te ću njegove crte uvek s toplinom pamtiti.

Podjednako su veliki i moji dugovi onima koji su, na svu sreću, i dalje s nama. Viktorija Bonel je bila moj mentor, podržavalac i intelektualni „navijač“ tokom mnogih decenija. Prenela mi je trajnu ljubav za komparativno-istorijsku sociologiju i moje zanimanje za Rusiju dugujem njenom intelektualnom nadahnuću. Značaj nekih od njenih uvida ponekad mi se ukazao godinama kasnije. Jedan takav primer je značaj koji pridajem intelektualnim dešavanjima tokom Hruščovljevog Otopljanja u poslednjem

poglavljju ove knjige. Endru Janoš je služio kao uzor onoga što bi vodeći naučnik koji se bavi istočnom Evropom „kroz vekove“ – kako bi on nesumnjivo rekao – trebalo da bude. Mnogi od njegovih doprinosa me već godinama nadahnjuju i dobar deo onog što sam napisao o nacionalizmu iz perspektive relativne zaostalosti potiče iz njegovih radova, iako se moja usredsređenost na ideje razlikuje od njegove zaokupljenosti posledicama geopolitike i međunarodne političke ekonomije na unutrašnju politiku. Uticaj Kena Džautita se krije u pozadini dobrog dela ove knjige. Njemu dugujem svest da položaj insajdera predstavlja ograničenu intelektualnu privilegiju. Njegova predavanja i spisi o komparativnom komunizmu bacili su sasvim novo svetlo na fenomen za koji sam bio ubeđen da ga sasvim dobro razumem kao „čovek s terena“, ali, koji je zahvaljujući njegovim uvidima, izgledao istovremeno i misteriozniji i sve jasniji u meri u kojoj je vreme odmicalo. Leon Kojen s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu je moj dugogodišnji intelektualni mentor. Njegova analitička jasnoća, intelektualna preciznost i poznavanje mnogih polja – od filozofije do književnosti, istorije i klasika sociologije – sustiču se u uzor intelektualne izuzetnosti koji je teško slediti. Njegovi komentari na gotovo sva poglavljja ove knjige načinili su je mnogo boljim radom nego što bi to inače bio slučaj.

Pored mojih mentora i intelektualnih uzora, mnogi drugi pojedinci su podsticali moje akademske napore tokom godina. Među njima se ističe Tomek Grabovski, ne samo kao strastven i pedantan čitalac mojih radova već i kao intelektualni saputnik na životnom putu. Zahvalan sam mu više nego što to reči mogu da izraze. Andrej Milivojević je čitav moj rad čitao mnogo puta. Istoričar po obrazovanju i intelektualnom pozivu, vrlo je rano zapazio mnoge nedostatke i pomogao mi da ih ispravim. Takođe mi je pomogao u prikupljanju izvora i sastavljanju tabela za ovu knjigu. Prijateljstvo s njim puno mi znači. Mark Garselon je odavno moj intelektualni drug, kolega, sociolog i prijatelj. Velike sam koristi imao od njegovih mnogobrojnih uvida i to na način koji njemu nije uvek očit. Rodžers Brubejker, Vladimir Tismaneanu i Džefri Kopštajn su me podržavali na različite načine, bilo komentarišući moj tekući rad, bilo pišući beskrajne preporuke za istraživačke fondove bez obzira da li su postojale šanse za uspeh ili ne. Mogu samo da se nadam da ova knjiga zadovoljava njihova visoka očekivanja i predstavlja delimičnu naknadu za njihovu ljubaznost i napor.

A sada valja učiniti mali korak u „moj zavičaj“ – da se poslužim naslovom jedne od knjiga Česlava Miloša. U mom gradu, Beogradu, gde sam načinio svoje prve intelektualne korake, razgovori sa Slobodanom

Naumovićem, Milanom Subotićem i Borislavom Radovićem bili su izvor inspiracije tokom nekoliko decenija. Isto se može reći i za brojne zanimljive razgovore s Brankom Milanovićem koji je, iako već dugo živi u SAD, još duboko intelektualno i emocionalno ukorenjen u „našem delu“ sveta. On nije samo izuzetan ekonomista već takođe i poznavalac dobrog pisanja, te stoga i oštar kritičar loše proze. Njegovo toplo razumevanje za moje nedostatke bilo je praćeno gostoprimstvom i prijateljstvom u toliko prilika da ih se ne mogu svih ni setiti.

Moje razumevanje Rusije je bilo veoma obogaćeno kontaktima i prijateljstvom s mnogim pojedincima kako u Rusiji tako i van nje. Među onima iz Rusije koji su ostavili najtrajniji pečat su Oleg Harhordin, Elena Zdravomislova, Viktor Voronkov, Oleg Vite, Ana Tjomkina, Katja Markarova, Viktorija Korotejeva, Vadim Volkov, Sergej Agaponov, Elena Galkina i Ana Logvinova. Od ruskih „autsajdera-insajdera“, Dejvid Vudrof, Dejvid Montgomeri i Gevin Helf izdvajaju se kao stari drugovi. Posebno mesto se mora izdvojiti za Alekseja Milera, istoričara i prijatelja koji je kritički čitao moj rad, pomažući mi da razumem svoje greške, naročito u pogledu ruskog imperijalnog perioda. Štaviše, upoznao me je s mnogim stranama ruskog života i često postupao kao moj „stariji ruski brat“, mada, na svu sreću, ne u zvaničnom sovjetskom smislu tog izraza. Gregori Frejdin je strpljivo iščitao poglavlje o ruskoj književnosti, starajući se da mi se ne potkrade nijedna *кляк* (doslovce, ribizla; metaforično, greška ili nerazumevanje ruskog života, naročito kod stranaca) u njemu; ako se neka u međuvremenu i pojavila, greška je isključivo moja. Naravno, isto važi i za sve ostale pojedince ovde pomenute, od kojih nijedan ne može da bude kriv za moje „ribizle“.

Mnoge institucije su potpomagale moj rad tokom godina. Odeljenje za sociologiju Oberlin koledža obezbedilo mi je prijatan i kolegijalni ambijent, što je potpuno suprotno napetoj atmosferi koja preovladava na mnogim istraživačkim univerzitetima. „Daleko od lude gomile“, mogao sam da mislim i da se razvijam i za to sam zahvalan kolegama i osoblju s mog odeljenja. Oberlin koledž zaslužuje posebnu zahvalnost zato što je potpomogao moje istraživanje s nekoliko plaćenih odsustava, dok su mi interne stipendije omogućile nekoliko dodatnih slobodnih semestara i letnjih istraživanja u inostranstvu. Bez takve pomoći ne bih nikad bio u stanju da dublje zađem u rusku i jugoslovensku istoriju. U raznim fazama, istraživanja za ovu knjigu su potpomogle fondacije i institucije kao Social Science Research Council, the Woodrow Wilson Center for Scholars in Washington, D.C., the Andrew Mellon Foundation i the Rockefeller Foundation. Ova poslednja institucija je odgovorna za blagoslovenih mesec

dana u Beladu (Italija), gde sam u spokojnoj atmosferi jezera Komo promišljao Veberove spise o nacionalizmu. Svim tim institucijama sam duboko zahvalan. Na kraju, želim da izrazim zahvalnost dvoma anonimnim recenzentima čiji su komentari učinili knjigu boljom, a takođe i dvojici urednika izdavačke kuće Cambridge University Press, Luisu Bejtmanu i Šonu Vidžilu, za njihovo rukovođenje i strpljenje u toku procesa prerade rukopisa.

Nekoliko poglavlja ove knjige reprodukuje ili se oslanja na materijal koji se ranije pojavio u obliku članaka. Deo prvog poglavlja se oslanja na „Perceptions of the State in Russia and Serbia: The Role of Ideas in the Soviet and Yugoslav Collapse“, *Post-Soviet Affairs*, 20, 2 (April–June 2004), str. 164–194. Deo odeljka o staljinizmu u četvrtom poglavlju je reprodukovano iz „Stalinism and Russian Nationalism: A Reconceptualization“, *Post-Soviet Affairs*, 23, 2 (April–June 2007), str. 156–183. Oba članka se nalaze na sajtu izdavačke kuće Taylor & Francis: www.tandfonline.com. Delovi drugog poglavlja koji se bave Veberovom teorijom nacije su se prvo pojavili u „Historical Legacies, Nationalist Mobilization and Political Outcomes in Russia and Serbia: A Weberian View“, *Theory and Society*, 25, 6 (December 1996), str. 763–801. Konačno, deo o Solženjicinu i Grossmanu u četvrtom poglavlju se prvo pojavio na italijanskom jeziku pod naslovom „Aleksandr Solženicyn e Vasilij Grossman: Uno slavophilo e un occidentalista contro lo stato totalitario Sovietico“ u Tommaso Piffer i Vladimir Zubok, ur., *Società totalitarie e transizione alla democrazia. Saggi in memoria di Victor Zaslavsky* (Rome: Il Mulino, 2011), str. 375–411. Želeo bih da se zahvalim izdavačkim kućama što su mi dopustile da ovde reprodukujem materijal iz tih članaka.

Postao je običaj da autori kažu nešto i o svojim najvoljenijim i postoji svaki razlog da se taj časni ritual ovde ispoštuje. Moja supruga Frida i sin Danilo su me radovali i podržavali tokom mnogih godina i nema tih reči kojima bih mogao da im izrazim svoju zahvalnost. Oboje su bili pažljivi slušaoci, iako sam sa svojim sinom delio štiva druge (uzbudljivije!) vrste. Frida je odslušala beskrajne verzije argumenata iznesenih u knjizi s velikim strpljenjem i neiscrpnom radoznalošću, a takođe se prihvatila herojskog zadatka sastavljanja indeksa. Posvetiti ovu knjigu Fridi i Danilu zaista je najmanje što mogu da učinim za njih.

Uvod

Poslednjih meseci 1991. godine raspale su se dve višenacionalne komunističke federalne države sa uporedivim istorijama samoniklih revolucija i sličnim nacionalnim politikama. I u Sovjetskom Savezu i u Jugoslaviji, kriza i konačan kolaps države potekli su od jakih zahteva za autonomijom, suverenitetom ili punom nezavisnošću od strane republika koje su se suprotstavljale federalnom centru, ali i od nesposobnosti potonjeg da obuzda procese dezintegracije. Iznenađujuća sličnost i istovremenost raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije navodi na pomisao o prisustvu zajedničkih uzroka koji su bili odsutni u drugim komunističkim zemljama u kojima su se režimi raspali bez podriivanja državnosti. U jedinom drugom uporedivom slučaju – Čehoslovačkoj „plišani razvod“ između Čeha i Slovaka se dogodio tri godine posle sloma komunizma i ticao se mnogo više dogovora elita nego izražene volje konstitutivnih nacija.¹

Ako sličnost ishoda u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji podstiče na potragu za zajedničkim uzrocima, *razlika u načinu raspada države* poziva na pokušaj da se izoluju oni faktori koji mogu da objasne kontrast između relativno mirnog sloma Sovjetskog Saveza i izuzetno nasilne dezintegracije Jugoslavije. Uostalom, iako je kolaps sovjetske države bio praćen

¹ Za razliku od SSSR-a i Jugoslavije, Čehoslovačka je bila unitarna država sve do 1969. godine, nije iskusila samoniklu komunističku revoluciju i bila je zemlja dve nacije bez velikih teritorijalnih sporova u vreme raspada. Iz tih razloga, čehoslovački slučaj je izostavljen iz ove studije. Za čehoslovački raspad, videti Abby Innes, *Czechoslovakia: The Short Goodbye* (New Haven: Yale University Press, 2002). Za uvidima bogato poredenje Čehoslovačke i Jugoslavije, videti Andrew C. Janos, *Czechoslovakia and Yugoslavia: Ethnic Conflict and the Dissolution of Multinational States* (Berkeley: Institute of International Studies, 1997).

nasilnim etničkim sukobima na periferiji (na primer, između Jermena i Azerbejdžanaca zbog Nagorno-Karabaha), oni nisu zahvatili najveće nacije (Ruse i Ukrajince). Nasuprot tome, u Jugoslaviji, neke od republika na periferiji (Slovenija, Makedonija) su izbegle dugotrajni sukob oko nezavisnosti (iako se desio kratkotrajni rat između Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane Slovenije), dok je nasilje zahvatilo jezgro države i njene centralno locirane nacije (Srbe, Hrvate i bosanske Muslimane).

Ova razlika u načinu raspada Sovjetskog Saveza i Jugoslavije se dobrim delom može pripisati različitim reakcijama elita „dominantnih nacija“ (Rusa i Srba) na mogućnost raspada države. Za razliku od ruske elite, koja je prihvatila granice između sovjetskih republika – naročito one između Ruske Federacije, Ukrajine i Kazahstana – kao granice između međunarodno priznatih država, srpska elita je dovela u pitanje republičke granice u ime nacionalnog samoopredeljenja Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Da je srpska elita prihvatila slovenačko-hrvatski predlog za transformaciju Jugoslavije u konfederaciju na način sličan onom na koji je ruska elita prihvatila transformaciju Sovjetskog Saveza u Zajednicu Nezavisnih Država, rat se mogao sprečiti, mada po cenu pristajanja na status manjine za Srbe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Zašto je elita Srbije smatrala da je mirno rešenje jugoslovenske krize po tu cenu bilo neprihvatljivo? S druge strane, kako je elita Rusije mogla da prihvati raspad Sovjetskog Saveza po cenu napuštanja dvadeset pet miliona Rusa u takozvanom „bliskom inostranstvu“? Čak i ako znamo da je narodna podrška tim ishodima bila daleko od jednodušne, zašto su elite Srbije i Rusije ipak imale dovoljnu narodnu podršku (ili u najmanju ruku nisu imale kritičnu masu opozicije) koja im je omogućila da sprovedu tako radikalno različite politike?

Knjiga *Nacionalizam, mit i država u Rusiji i Srbiji* predstavlja pokušaj da se prepoznaju dugotrajniji uzročni činioci koji mogu da objasne ovu empirijsku zagonetku. Isprva zamišljeno kao komparativno-istorijsko pozadinsko poglavlje koje bi identifikovalo neke od ključnih razlika u istorijskim obrascima izgradnje države i nacije u Rusiji i Srbiji i utvrdilo posledice sovjetske i jugoslovenske nacionalne politike na način na koji se rusko i srpsko nacionalno pitanje ponovo pojavilo tokom osamdesetih godina dvadesetog veka, to se „poglavlje“ pretvorilo u rukopis cele jedne knjige. Čitalac se s pravom može upitati zašto je tako dugačak izlet u komparativnu istoriju te dve nacije bio neophodan da bi se odgovorilo na pitanje o političkim ishodima početkom devedesetih. Odgovor će se naći u centralnoj tvrdnji ove knjige: naime, da je kritičan faktor u objašnjenju različitih reakcija srpske i ruske elite na mogućnost sovjetskog i jugoslovenskog raspada povezan sa istorijski duboko ukorenjenim kolektivnim

predstavama o ulozi države u nacionalnom životu.² Te su predstave pak bile učvršćene ponavljajućim istorijskim iskustvima čiji su rezultat bila vrlo različita kolektivna sećanja i nacionalistički narativi. Bez razumevanja ovih kolektivnih predstava, sećanja i narativa, ne možemo da ponudimo objašnjenje razlika u ishodima koje bi moglo da zadovolji kriterijum *interpretativne adekvatnosti*, to jest da objasni kulturno specifičnu motivaciju političkog delanja. Ovaj zahtev izgleda naročito relevantan zbog toga što je simbolička dimenzija društvenog delanja izuzetno značajna u nacionalističkoj mobilizaciji, i što su obraćanja lidera koji su, da tako kažemo, oličavali razlike u ishodima u Rusiji i Srbiji – Miloševića i Jeljcina – bila toliko prožeta simboličkim sadržajem.

Naravno, ni obraćanja lidera ni intelektualni diskurs krajem osamdesetih godina ne mogu se odvojiti od neposrednog političkog konteksta elitnih ili širih društvenih grupa koje su bile bilo začetnici bilo objekt nacionalističke mobilizacije. Ali, u tom istorijski kritičnom periodu raspadanja dve višenacionalne države kada su pitanja nacionalnog identiteta dospela u prvi plan, intelektualne i političke elite su posegnule za određujućim istorijskim iskustvima nacije i oživele kolektivna sećanja koja su oba komunistička režima potiskivala. Zapravo, neformalni narativi koji su protivrečili komunističkoj ideologiji i dovodili u pitanje zvanične verzije ruske i srpske istorije prethodili su krizi s kraja osamdesetih godina za nekoliko decenija, obrazujući osnovne sastojke političkog diskursa koji je postao dominantan u godinama neposredno pred raspad države.

Ovim ne tvrdim da su politički ishodi bili prouzrokovani političkim diskursom ili da se oni mogu svesti na ideje relevantnih političkih grupa. Svi kulturni ideali imaju svoje društvene nosioce koji selektivno tumače verske ili svetovne poglede na svet na načine koji su u skladu s njihovim statusnim težnjama i interesima.³ Ipak, tvrdim da su neformalni narativi koji su oživele potisnuta kolektivna sećanja i koji su se obraćali određujućim istorijskim iskustvima nacije odredili okvir debate o ruskom i srpskom nacionalnom pitanju tokom osamdesetih godina i bitno uticali na političke ishode. Čak i ako se ovaj uticaj ne može izmeriti na strogo

² Izraz „kolektivna predstava“ se ovde koristi u Dirkemovom smislu, „kao način mišljenja, predstavljanja ili opažanja“ koji je i „društveno generisan“, i koji se „u nekom smislu 'tiče' društva“. Videti Steven Lukes, *Emile Durkheim: His Life and Work* (Stanford: Stanford University Press, 1985), str. 6–8.

³ Videti Max Weber, *The Sociology of Religion* (Boston: Beacon Press, 1991); Reinhard Bendix, *Max Weber: An Intellectual Portrait* (Berkeley: University of California Press, 1977), str. 81–97.

kvantitativan način, stepen u kojem su ovi narativi proželi čitav politički spektar i pomogli u oblikovanju nastajućeg javnog mnjenja u Rusiji i Srbiji u kritičnim trenucima političkog procesa čini nužnim razumevanje njihovog nastanka, razvoja i istorijske transformacije.

Glavni argument ove knjige već se može naslutiti. Moja glavna tvrdnja jeste da su patrimonijalne odlike ruske autokratije dovele do, u najboljem slučaju, ambivalentne, a u najgorem, negativne identifikacije ruskih kulturnih elita s državom. Pozitivna identifikacija između nacije (definisane bilo u građanskim bilo u etničkim terminima) i države je ono što karakteriše nacionalne države. Kao i druge geografski homogene imperije (Osmanska, Habzburška), Ruska imperija je počivala na lojalnosti multietničkih elita „prestolu i oltaru“ i principijelno je odbacivala narodni suverenitet ili etničku definiciju državnosti. Ali, specifična razlika ruske imperije je počivala u opštem potiskivanju društva od strane države. Ovaj proces, koji je započeo još u vreme Petra Velikog, dostigao je vrhunac pod represivnim autokratskim režimom Nikolaja I (1825–1855), koji je doveo do „razdvajanja puteva“ između inteligencije i države.⁴ Taj jaz između države i nacije je svoj simbolički izraz našao u *slici dvojne Rusije* (izraz Roberta Takera), to jest u kristalizaciji kolektivne predstave o državi kao osvajačkoj i čak okupatorskoj sili u ruskoj zemlji i, kao takve, „strane pravoj, narodnoj Rusiji“.⁵ Uprkos raznim pokušajima da se taj jaz između države i društva premosti u drugoj polovini XIX veka, u ruskom slučaju nije došlo do poistovećenja nacionalne kulture i države. Staljinovo delimično oživljavanje autokratske matrice, mada u kontekstu mnogo represivnije totalitarne države, dovelo je do toga da slika dvojne Rusije opet dramatično izroni u poststaljinističkom periodu, pojavljujući se kao moćan lajtmotiv u književnim narativima uticajnih pisaca kao što su Boris Pasternak, Aleksandar Solženjicin i Vasilij Grosman, koji su inače imali vrlo različite poglede na ruski nacionalni identitet. Krajnja posledica je bila ta da su kako građanski tako i etnički ruski nacionalisti doveli u pitanje legitimitnost sovjetske države, iako je Brežnjevljevo činovništvo instrumentalno uključilo neke elemente tradicionalnog ruskog nacionalizma kao dodatnu komponentu u legitimacijsku formulu svog režima.

U oštroj suprotnosti sa ovom sovjetsko-ruskom matricom, srpske kulturne elite su se identifikovale sa srpskom državom na pozitivan način i

⁴ Nicholas Riasanovsky, *A Parting of Ways: Government and the Educated Public in Russia, 1801–1855* (Oxford: Clarendon Press, 1976).

⁵ Robert Tucker, „The Image of Dual Russia“ u: *The Soviet Political Mind: Stalinism and Post-Stalin Change* (New York: W. W. Norton, 1971), str. 121–143.

tu pozitivnu identifikaciju potom prenele na jugoslovensku državu. Uprkos političkim i institucionalnim diskontinuitetima između međuratne kraljevine (u kojoj su srpske elite dominirale državnim institucijama) i komunističke Jugoslavije (u kojoj Srbima nije bilo dopušteno da ostanu *Staatsvolk*, to jest zvanični državotvorni narod), pozitivna identifikacija s Jugoslavijom je ostala ugrađena u srpsku političku kulturu. Taj političko-kulturni kontinuitet je dobrim delom poticao od nesrazmernog učešća Srba, a naročito Srba iz Hrvatske i Bosne, u partizanskom pokretu, kao i od kulturnog nadograđivanja herojskog etosa Narodnooslobodilačke borbe na raniju srpsku tradiciju herojskog otpora Osmanskoj i Habzburškoj imperiji. Ovim ne tvrdim da je Jugoslavija bila samo proširena „Velika Srbija“, ili da ju je većina Srba videla samo kao svoju državu, ili da se pripadnici drugih nacija nisu identifikovali s Jugoslavijom kao državom: odnos između srpskog i jugoslovenskog identiteta je bio daleko složeniji nego što pojednostavljene formule pretpostavljaju. Ipak, slažem se sa idejom Endrua Vahtela da je „tradicionalno srpsko svojstvo heroizma“ koje je bilo zakodirano u epskoj narodnoj poeziji prodrlo u kulturu jugoslovenstva, čak i kad je ono bilo dopunjeno kulturnim elementima preuzetim iz drugih nacionalnih tradicija (naročito, tradicije hrvatskog federalizma) i ideološki razdvojeno od svojih srpskih konotacija u posleratnoj nadnacionalnoj ideologiji „bratstva i jedinstva“.⁶ Shodno tome, pojava srpskog partikularizma tokom osamdesetih godina nije bila prouzrokovana otuđenjem Srba od komunističke države, već pre razočaranjem srpskih kulturnih elita zbog fragmentacije Jugoslavije duž granica socijalističkih republika i autonomnih pokrajina unutar Srbije (Kosovo i Metohija i Vojvodina), „preteranih ustupaka“ države nacionalnim manjinama (npr. Albancima) i shvatanjem da istorijsku privrženost Srba Jugoslaviji ne dele kulturne elite drugih nacija koje su došle do toga da jugoslovenski državni okvir vide kao prolaznu fazu na putu ka nezavisnoj državnosti (npr. Slovenci).

Ova se knjiga, dakle, tiče dugotrajnih istorijskih nasleđa izgradnje države i nacije u Rusiji i Srbiji i njihovom uticaju na političke ishode u savremenom periodu. Iznoseći ovu tvrdnju o značaju činilaca *dugog trajanja*, moja argumentacija se razlikuje od postojećih pristupa sovjetskom i jugoslovenskom raspadu. Ti pristupi su istakli razne eksplanatorne činioce, od „etničke bezbednosne dileme“ potencijalnih manjina na spornim teritorijama do institucionalnih odlika komunističkog federalizma,

⁶ Andrew Wachtel, *Making a Nation: Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford: Stanford University Press, 1998), str. 38–53.

instrumentalnu manipulaciju nacionalizma od strane lidera, kao i ulogu političkih sukoba u nacionalističkoj mobilizaciji. Po mom mišljenju, svi ti radovi sadrže vredne uvide, ali nijedan od njih ne nudi zadovoljavajući odgovor na zagonetku različitih ishoda u Rusiji i Srbiji, pre svega zbog njihovog eksplanatornog redukcionizma. Pored toga, većina tih objašnjenja ne uzima u obzir kritične *političko-kulturne razlike* između dva slučaja, a u najboljem slučaju ih tretira kao pomoćne činioce ili ih pak prećutno uvodi u komparativnu analizu ne pokazujući otvoreno njihovu uzročnu ulogu ili težinu. Za razliku od takvih objašnjenja, moj pristup je eksplicitno višezročan u meri u kojoj priznaje da jedino naglasak na kombinaciji političko-kulturnih, institucionalnih i kontekstualnih činilaca (uključujući politički proces i obraćanja lidera) može da ponudi adekvatno objašnjenje razlike u ishodima. Ipak, moj glavni cilj u ovoj knjizi je ograničeniji: da pružim ubedljiv argument da se razlike u kolektivnim predstavama, sećanjima i narativima koji su se pojavili kao odgovor na određujuća istorijska iskustva nacije mogu formulisati kao skup *dubljih nužnih uzroka* koji mogu da objasne različite obrasce nacionalističke mobilizacije u Rusiji i Srbiji *u sadejstvu* s kontekstualnim faktorima. Ovom tvrdnjom dovodim u pitanje često loše prikrivenu materijalističku pristrasnost savremene društvene nauke i zalažem se za autonomnu ulogu ideja u objašnjenju političkih promena.⁷

Bilo kakav argument koji ističe autonomnu ulogu ideja i političke kulture nužno izaziva otpor, pre svega zbog toga što se pretpostavlja da se objašnjenja zasnovana na navodno tvrdim činjenicama interesa ili struktura ekonomske i političke moći lakše dokazuju ili odbacuju. Moj prvi odgovor na takvu vrstu primedbe je da se pitanje o prioritetu materijalnih faktora nad idejnim ne može rešiti *a priori* na nekom metateorijskom nivou: relativna uzročna težina interesa i ideja (ili vrednosti i kulturnih ideala) nužno varira od slučaja do slučaja i mora da se pokaže a ne samo da se pretpostavi. Drugo, moj argument izričito uzima u obzir različite institucionalne posledice sovjetske i jugoslovenske komunističke nacionalne politike na rusko i srpsko nacionalno pitanje. Konačno, pripisivanje uzročne težine će varirati zavisno od našeg *eksplananduma*. Kada je *eksplanandum* nacionalistička mobilizacija, postoje dobri supstantivni (to jest, istorijski) razlozi

⁷ Za skorašnji veberovski pokušaj osvetljavanja uloge ideja, videti Stephen E. Hanson, *Post-Imperial Democracies: Ideology and Party Formation in Third Republic France, Weimar Germany, and Post-Soviet Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Iako je moj eksplanatorni fokus drugačiji, ova studija deli i, u izvesnom smislu, opravdava Hensonov pristup.

da verujemo da kolektivna sećanja i kulturni ideali imaju posebnu relevantnost, budući da se pitanja nacionalnog identiteta i uspeha ili neuspeha nacionalističkih obraćanja ne mogu lako svesti na materijalne interese ili interese moći, iako se ne mogu ni sasvim odvojiti od njih. Ipak, ne možemo da negiramo da argumenti o istorijskim nasleđima i ulozi ideja nose sa sobom naročite metodološke izazove. O nekima od njih se raspravlja u završnom delu prvog poglavlja, ali u krajnjoj liniji treba oceniti argumente i dokaze predstavljene u celoj knjizi pre nego što se izrekne sud da li sam uspešno dokazao značaj kolektivnih predstava, sećanja i narativa u oblikovanju diskursa o ruskom i srpskom nacionalnom pitanju *pre* nego što je kriza legitimnosti sovjetske i jugoslovenske federacije dala povod političkim akterima da se upuste u nacionalističku mobilizaciju.

Pored dotičnih slučajeva i ovih preliminarnih metodoloških razmatranja, ova knjiga predstavlja doprinos komparativno-istorijskoj i političkoj sociologiji nacionalizma. Moj pristup proučavanju nacionalizma je objašnjen u teorijskom poglavlju (glava 2), gde pokušavam da oživim Veberovu ideju nacije kao „zajednice združenih sećanja i zajedničke političke sudbine“ zasnovane na određujućim istorijskim iskustvima i da je spojim s naglaskom Rajnharda Bendiksa, Lije Grinfeld i Romana Šporluka na ulozi percepcija relativne zaostalosti, intelektualne mobilizacije i resantimana u kristalizaciji nacionalnih ideologija. Ovaj eklektički pristup ne koristim radi teorijskog „larpurlartizma“ već, kao što će dalja komparativno-istorijska analiza pokazati, stoga što mi taj logički konzistentan i povezan skup ideja dopušta da objasnim rađanje različitih tipova odgovora (građanski, etnički i državni nacionalizam) na dilemu država/društvo koju je otvorio istorijski uticaj širenja zapadne ideje nacije na evropsku periferiju. U isto vreme, taj pristup mi dopušta da uzmem u obzir način na koji su se različiti tipovi modernog nacionalizma nadograđivali na ranija proto-nacionalna istorijska iskustva i kolektivna sećanja koja su se javila kao odgovor na njih (na primer, na „prinudnu modernizaciju“ Petra Velikog u ruskom slučaju ili na kosovski mit u Srbiji).

U čitavoj knjizi, pokazujem relevantnost insistiranja Rodžersa Brubakera na protejskom karakteru nacionalizma kao skupu kulturnih idioma (građanskih, etničkih i državnih) čije međusobne granice nisu uvek jasno povučene i koji su podložni promeni i novim interpretacijama tokom vremena.⁸ Naime, kao što je već Dirkem primetio, jednom formirane

⁸ Rogers Brubaker, „Myths and Misconceptions in the Study of Nationhood,“ u: John A. Hall, ur., *The State of the Nation: Ernst Gellner and the Theory of Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), str. 272–307.

kolektivne predstave mogu postati „delimično autonomne realnosti koje žive vlastitim životom“, te mogu da oforme „svakovrsne sinteze“, to jest, mogu se rastaviti na svoje sastavne delove i opet sastaviti, formirajući tako osnovu novih predstava.⁹ U slučaju nacionalizma, takve predstave su najčešće ugrađene u osnivačke mitove nacije koji ne samo da kodifikuju grupna iskustva već ih i uspostavljaju na nivou grupne svesti.¹⁰ Istovremeno, osnivački mitovi nisu zamrznuti u vremenu, već se ponovo interpretiraju, jačaju (ili slabe) i ponovo uspostavljaju u svetlu novih kolektivnih iskustava. Tako, centralni lajtmotiv kosovskog mita – „neka bude borba neprestana, neka bude što biti ne može“¹¹ – za koji se može reći da je motivisao herojski stav srpske vojske protiv daleko nadmoćnijih austrougarskih snaga u Prvom svetskom ratu, nadahnjivao je i partizanske borbe srpskog i crnogorskog porekla u Drugom svetskom ratu, mada u kontekstu komunističke ideologije koja je taj nacionalni motiv uklopila u širi zvanični narativ koji je uzdizao „bratstvo i jedinstvo“ i herojski otpor „svih naših naroda protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika“. Slično tome, državne, građanske i etničke definicije ruske nacije koje su iznikle u devetnaestovekovnom dobu nacionalizma, opet su se pojavile u novim oblicima u sovjetskom periodu, mada uz prepoznatljive kontinuitete s presedanima iz prošlosti.

Ovaj naglasak na protejskom karakteru nacionalizma je samo drugi način da se kaže da u ovoj knjizi nameravam da se upustim u poređenje ne samo dva slučaja, već i u poređenje različitih vremenskih perioda u svakom od slučajeva zasebno. Samo se takvim vremenskim poređenjem mogu prepoznati elementi političko-kulturnog kontinuiteta u svakom slučaju zasebno. Pritom se uzima u obzir način na koji su ti elementi bili transformisani u svetlu novih kolektivnih iskustava, političkih interesa i ideologija. Ako je Staljinov zvanični sovjetsko-ruski nacionalizam nakon Drugog svetskog rata zaista imao prepoznatljive sličnosti sa „zvaničnim nacionalizmom“ Nikolaja I po tome što je smerao da kooptira spontani

⁹ Lukes, *Emile Durkheim*, str. 8.

¹⁰ Za ideju da kolektivne predstave i izražavaju i uspostavljaju društvenu stvarnost, videti Giovanni Paoletti, „The Cult of Images: Reading Chapter VII, Book II, of *The Elementary Forms*“, u N. J. Allen, W. S. F. Pickering and W. Watts Miller, ur., *On Durkheim's Elementary Forms of Religious Life* (London: Routledge, 1998), str. 78–92.

¹¹ U srpskom izdanju koristim ovaj poznati stih iz Njegoša koji će biti razumljiv srpskom čitaocu, a koji izražava moje viđenje ideje vodilje kosovskog mita, naime da se u boj stupa s punom svešću o nadmoćnosti neprijatelja i velikoj verovatnoći tragičnog ishoda. U engleskom izdanju taj osnovni motiv sam izrazio frazom *heroic struggle against overwhelming odds*.

patriotizam koji se pojavio tokom borbe protiv nacističkog osvajača za „državni razlog“, i to na način koji je bio delimično sličan pokušaju njegovog carskog prethodnika da priguši političke aspiracije za slobodom koje su iznikle kao posledica Napoleonovih ratova, nemoguće je zanemariti činjenicu da su ogromne ideološke razlike razdvajale sovjetsku i imperijalnu autokratiju. Štaviše, te razlike u zvaničnim nacionalizmima nisu potekle isključivo iz ideologije, već su takođe bile ukorenjene u vrlo različitim razvojnim, geopolitičkim i unutrašnjim izazovima s kojima su se ta dva režima suočavala i na koje su te ideološke formulacije pružale odgovor. Tako je, na primer, Staljinov zvanični sovjetsko-ruski nacionalizam nastao tridesetih godina dvadesetog veka, kada se prvo pojavio kao mesijanska ideologija industrijalizacije, osmišljena da motiviše društveno mobilisane delove građanstva u jednoj „zaostaloj zemlji“ kao što je i sam Staljin priznao u jednom čuvenom govoru. Ovo je bio jedan sasvim drugačiji zadatak od političkog imperativa s kojim se, po sopstvenoj interpretaciji, suočavao Nikolaj I: da se potčini buntovna generacija dekabrista i odgovori na prva stremljenja građanskog (na Zapad orijentisanog) i etničkog (slovenofilskog) ruskog nacionalizma putem uključivanja pojma „narodnosti“ (*народность*) zajedno s „pravoslavljem“ i „autokratijom“ u zvaničnu carsku legitimacijsku formulu.

Konačno, ova knjiga predstavlja doprinos relativno neproučenom problemu političke dileme dominantne nacije u višenacionalnim državama. Najčešće se mnogo više pažnje posvećuje perifernim nacionalizmima za koje se pretpostavlja da imaju manje-više opravdane žalbe protiv političkog centra kojim dominira hegemon nacija. I obratno, za dominantne nacije se pretpostavlja da imaju malo razloga da budu nezadovoljne rešenjima koja najčešće dopuštaju njihovim članovima da numerički dominiraju centralnim državnim institucijama u višenacionalnoj političkoj zajednici. Osnovna posledica ovakvog pristupa je, da uprkos nekim vidnim izuzecima, postoji relativno malo studija posvećenih Kastiljancima za razliku od Katalonaca, engleskom nacionalnom identitetu za razliku od škotskog ili irskog nacionalizma, i anglofonim Kanađanima nasuprot frankofonom Kvebeku.¹²

Međutim, kao što će postati jasno u toku ove studije, postoje uslovi u kojima političke i kulturne elite dominantnih nacija mogu da razviju

¹² U ovom pogledu, pionirski napor je uložio Krishan Kumar, „Nation and Empire: English and British National Identity in Comparative Perspective“, *Theory and Society* 29 (2000), str. 575–608. Ta argumentacija je dalje razrađena u Krishan Kumar, *The Making of English National Identity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

partikularistički nacionalizam i dovedu u pitanje svoju prećutnu privrženost višenacionalnoj državi. Takvi uslovi se mogu steći kada je dominantna grupa nepotpun hegemon, ili kada federalizacija prethodno unitarne države dovede do tipa decentralizacije koji se doživljava kao preterano naklonjen perifernom nacionalizmu, ili kada negativna istorijska iskustva navedu članove dominantne grupe da posumnjaju u lojalnost drugih nacionalnih grupa državi – kao u raznim istorijskim situacijama u srpsko-jugoslovenskom slučaju. S druge strane, dominantna nacija može da ima nesumnjivu političku hegemoniju kao Rusi u Sovjetskom Savezu, ali po cenu represivnog državnog aparata, rastvaranja svog kulturnog identiteta u transnacionalnoj političkoj ideologiji i odlivanja ekonomskih resursa od centra ka periferiji. Iako se naša rasprava ograničava na srpski i ruski slučaj, postoje istorijski primeri gde su analogni procesi doveli do uspona partikularizma u dominantnoj naciji.¹³

Valja reći nešto i o nacrtu ove knjige. U prvom poglavlju, ocrtavam glavne sličnosti i razlike između komunističkih nacionalnih politika u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji, kritički preispitujem postojeća objašnjenja različitih načina sovjetskog i jugoslovenskog raspada i zalažem se za veberovski pristup uporednom proučavanju istorijskih nasleđa i istorijske uzročnosti. U drugom poglavlju, izlažem Veberove teorijske ideje o nacionalizmu i imperijalizmu, pokazujem njihovu relevantnost za slučajeve koje proučavam i dopunjujem ih idejama iz savremene literature o nacionalizmu. U trećem poglavlju, tematski poredim različita istorijska nasleđa odnosa između države i društva, rađanje nacionalnih ideologija i određujuća istorijska iskustva Rusa i Srba u pretkomunističkom periodu. U četvrtom poglavlju, poredim načine na koje su komunističke revolucije, Drugi svetski rat i komunistička nacionalna politika institucionalno i simbolički uticali na rusku i srpsku naciju, jačajući neke od ključnih elemenata pretkomunističkog nasleđa i istovremeno menjajući druge. U petom poglavlju, ispitujem kako su ruski i srpski pisci opisali uticaj komunizma na te dve nacije i vratili u nacionalno sećanje kolektivna iskustva čiji je značaj bio omalovažen u zvaničnim ideološkim narativima. U zaključku,

¹³ Neki primeri uključuju sprovođenje asimilacione politike od strane mađarske elite nakon Nagodbe iz 1867. godine u mađarskim delovima Austrougarske imperije; revanšistički sindrom u mađarskoj politici nakon Trijanona (1920); češki deo Čehoslovačke nakon Minhena (1938) i uspostavljanja Slovačke kao nacističkog protektorata; reakcija čeških elita na slovačke zahteve nakon 1989. godine; kriza španskog („kastiljskog“) identiteta nakon sloma imperije (1898) i uspona katalonskog i baskijskog nacionalizma; najzad, nacionalistička Turska nakon osmanlijskih poraza.

ilustrujem relevantnost ove komparativno-istorijske analize za objašnjenje nastanka različitih vrsta političkih diskursa o naciji u Srbiji i Rusiji tokom osamdesetih i obrazlažem glavne teorijske implikacije ove studije.